

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

Το καθολικό της μονής Ευαγγελιστρίας Αλιάρτου Βοιωτίας

Ιωάννης Α. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1706](https://doi.org/10.12681/dchae.1706)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ Ι. Α. (2013). Το καθολικό της μονής Ευαγγελιστρίας Αλιάρτου Βοιωτίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 41-52. <https://doi.org/10.12681/dchae.1706>

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ ΑΛΙΑΡΤΟΥ ΒΟΙΩΤΙΑΣ*

Το καθολικό της μονής Ευαγγελιστρίας Αλιάρτου (17ος αι.) στις πλαγιές του Ελικώνα είναι σπάνια περίπτωση διώροφου μεταβυζαντινού καθολικού. Στον όροφο έχει δίστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό και νάρθηκα με τυφλό τρούλο στο μέσον και τεταρτοσφαιρία επί γωνιακών ημιγωνίων στα πλάγια. Κάτω από τον κυρίως ναό υπάρχει τρίκλιτη θολωτή κρύπτη κατ' απομίμηση εκείνης της μονής Οσίου Σεραφείμ Δομπού (16ος αι.), που επηρεάστηκε από τη γειτονική μονή του Οσίου Λουκά (11ος αι.). Θολωτές δίοδοι εξυπηρετούν την απόκρυψη τιμαλφών και τη διαφυγή ανθρώπων.

The katholikon of the Evangelistria monastery in Haliartos (17th c.) on the side of Mt. Helikon is a rare case of a two-story post-Byzantine katholikon. On the ground floor there is a cross-in-square church distyle type and narthex with low dome in the middle and semi-domes on corner squinches at the sides. Beneath the nave there is a three-aisled barrel-vaulted crypt imitating the one in the monastery of Hosios Seraphim Dombou (16th c.), which was influenced by the neighboring monastery of Hosios Loukas (11th c.). Vaulted passageways serve to conceal valuables and to accommodate people's exit.

Η μονή της Ευαγγελιστρίας είναι χτισμένη 12 χλμ. νοτιοδυτικά της Αλιάρτου στις βορειοανατολικές υπώρειες του Ελικώνα, σε υψόμετρο 640 μ., ανάμεσα στα χωριά Μάζι και Ευαγγελίστρια (τ. Ζαγαράς).

Το συγκρότημα της μονής αποτελείται από τη νότια κύρια αυλή με εισόδους από Β. και Α. και μία βόρεια νεό-

τερη αυλή. Στην κύρια αυλή βρίσκεται το καθολικό (Εικ. 1) και λίγα μέτρα νοτιοανατολικά του, το παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου. Στον όροφο της βορειοδυτικής γωνίας του συγκροτήματος της μονής υπάρχει παλαιό παρεκκλήσιο, το λεγόμενο «του Μουκαντά»¹. Το παρεκκλήσιο είναι τετράγωνο σε κάτοψη με τυφλό

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινό καθολικό, Ελικώνας Βοιωτίας, διώροφο καθολικό, μέλη σε β' χρήση, «βυζαντινά ημιγώνια».

Keywords

Post Byzantine katholikon, Helikon, Boeotia, two story katholikon, reused architectural members, "Byzantine squinches".

* Το κείμενο βασίζεται σε ανακοίνωση στο 23ο Συμπόσιο της ΧΑΕ, Αθήνα 2003, 51. Ευχαριστώ τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, τότε Μητροπολίτη Θηβών και Λεβαδείας, Μακ. κ. Ιερώνυμο, την αδελφότητα της μονής, τους συναδέλφους Σταύρο Ορεσιτίδη και Μάκη Παισιπουλαρίδη και τις συζύγους τους, τον Κώστα Κλ. Δημητριάδη, την αρχαιολόγο Άννα Μαρία Κάσδαγλη και την οικογένειά μου και ιδιαίτερα την ιστορικό της τέχνης Μαρία Μόσχα Καρατζόγλου. Το άρθρο αυτό αφιερώνεται στη μνήμη του εκλεπτύστου συναδέλφου Τίτου Παπαμαστοράκη και στη μνήμη του δασκάλου μου Παύλου Μυλωνά, καθώς και της ηγουμένης (1959-2004) της μονής, γερόντισσας Ανθούσας Μαντά.

¹ Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι κατά την επαναστατική κίνηση του 1687 των αρματολών της περιοχής, στην οποία μετείχε ο μητροπολίτης Θηβών Ιερόθεος, ο Μουκαντάς ήταν επικεφαλής αποσπάσματος Τουρκαλβανών που πήγε να καταλάβει τη μονή

και κατόπιν επεμβάσεως της Παναγίας δεν πέτυχε το σκοπό του, έγινε χριστιανός, παρέμεινε σε αυτήν ως μοναχός και αργότερα έγινε ηγούμενός της. Μουκα(ν)τάς όμως δεν φαίνεται να ήταν το όνομα του αξιωματικού, αλλά πιθανώς η υπηρεσία του για την είσπραξη των φόρων, Α. Α. Βασιλείου, *Ἡ Εὐαγγελίστρια τὸ προσκύνημα τοῦ Ἐλικῶνος*, Θῆβαι 1968, 33-37. Ο Δ. Τσοποτός στο έργο του *Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθήνα 1983², 126-127 αναφέρει ότι «μουκατάς» (τουρκ. mukataa) είναι το κατ' αποκοπήν ποσόν ενιαύσιας ενοικιάσεως των προς το Δημόσιον Θησαυροφυλάκιον (μη τιμαριωτικών) φόρων μιας περιοχής. Κατά το *Τουρκοελληνικό λεξικό, Türkçü Yunanica Sözlük*, F. Tuncay - Λ. Καρατζάς, εκδ. Κέντρο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμοῦ, Αθήνα 2000, 517, Mukataa = φόρος γης. Το παρεκκλήσιο του Μουκαντά χρονολογείται πιθανώς λίγα χρόνια μετά το 1687.

Εικ. 1. Αλίαρτος, καθολικό μονής Ευαγγελίστριας. Το καθολικό από ΒΑ.

τρούλο επί τεσσάρων γωνιακών ημιγωνίων και οκταγωνικό εξωτερικά τύμπανο, ενώ το εσωτερικό του είναι μερικά αλλοιωμένο.

Έγγραφα σχετικά με τη μονή προερχόμενα από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους² και άλλες πηγές έχουν δημοσιεύσει οι: Σ. Λάμπρος³, Σ. Κουγέας⁴ και Δ. Ζακυθηνός⁵. Με την ιστορία της μονής έχει ασχοληθεί με επαρκή τεκμηρίωση ο Τ. Χριστόπουλος⁶, ενώ οι Α. Βασιλείου⁷ και Θ. Εράσιμος⁸ προσθέτουν μερικά νέα στοιχεία. Σύντομα αναφέρονται στη μονή οι Γ. Τσεβάζ⁹, Τ. Λάππας¹⁰, Σ. Κοκκίνης¹¹ και Γ. Χασιακός¹². Για την αρχιτεκτονική της μονής δεν έχει δημοσιευθεί ειδική μελέτη¹³, αλλά σύντομη αναφορά από τη Χ. Κοιλιάκου¹⁴.

Επάνω από την είσοδο του νάρθηκα βρίσκεται η ακόλουθη ανάγλυφη επιγραφή: +ΑΝΑΚΑΙΝΗCTΙ Ο ΘΕΙΟC

ΝΑ/ΟC ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑC ΘΕΟΤΟΚΟΥ / ΜΑΡΙΑC + ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟC + / ΖΡΟΓ + αΧΞΕ + (=1665).

Το έτος 1665 είναι επομένως ένα όριο, προ του οποίου (ante quem) οικοδομήθηκε ο κυρίως ναός. Κατά τον Τ. Χριστόπουλο¹⁵, στο δάπεδο του καθολικού, σήμερα καλυμμένο από νεότερο, αναγράφεται δύο φορές με τούβλα η χρονολογία ζρξδ (=7164, δηλ. 1656). Η πληροφορία αυτή, που δεν μπορεί να ελεγχθεί χωρίς επέμβαση στο κτήριο, δεν έρχεται σε αντίθεση με τη χρονολογία της επιγραφής του νάρθηκα, που αναφέρθηκε παραπάνω.

Η μονή αναφέρεται για πρώτη φορά τον Ιούνιο του 1679 σε σιγίλιο του Πατριάρχη Διονυσίου Δ΄ που επικυρώνει την κτητορική διάταξη και «υποτύπωση» (δηλ. το τυπικό) του «δομήτορος» της μονής ιερομονάχου Παφνουτίου. Το σιγίλιο αναφέρει τη μονή ως ήδη σταυροπηγιακή το 1679. Αναφέρει, επίσης, παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου με «άρτηκα», που ξαναχτισμένο υπάρχει και σήμερα¹⁶.

Σιγίλιο του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ τον Ιανουάριο του 1798 (α΄ πατριαρχεία): α) αναφέρει το όρος και όχι το χωριό Ζαγαράς και β) επικυρώνοντας τη σταυροπηγιακή ιδιότητα της μονής γράφει ότι το αρχικό σιγίλιο αναφέρει πως ο Παφνούτιος «κατεδαφισμένην ούσαν την εκκλησίαν ... ανακαίνησε και μονύδριον άπεκατέστησεν». Επιστολή του ίδιου πατριάρχη, που συνοδεύει το προηγούμενο σιγίλιο, υποχρεώνει τη μονή να καταβάλλει 100 γρόσια το έτος στο Πατριαρχείο¹⁷.

Σε ευαγγέλιο εκδόσεως Βενετίας του 1801, υπάρχει σημείωση ότι χαρίστηκε από τον Αγγελή Λέκκα στον ηγούμενο Αναστάσιο. Σε διπλή εικόνα του Ευαγγελισμού (άνω) και του Αγίου Γεωργίου (κάτω) αναγράφεται: ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ... 1821¹⁸. Η μονή ενίσχυσε την επανάσταση του 1821, όπως βεβαιώνει ο Θηβών Παΐσιος τον Μάρτιο του 1822¹⁹.

² ΓΑΚ, Μοναστηριακά, φακ. αριθ. 51. φόρου της τουρκοκρατίας.

³ Σ. Λάμπρος, «Δύο πατριαρχικά σιγίλια ανέκδοτα», ΝΕ 12 (1915), 348 357.

⁴ Σ. Κουγέας, «Σιγίλια και άλλα ιστορικά έγγραφα τής παρὰ τὴν Λεβάδειαν μονῆς Εὐαγγελίστριας τοῦ Ζαγαρά», Ἐπετηρὶς φιλολογοῦ συλλόγου «Παρνασσός», ἔτος 12ο, περ. Β΄ (1916), 260 283.

⁵ Δ. Ζακυθηνός, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικά έγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας», Ἑλληνικά 2 (1929), 394 397.

⁶ Τ. Χριστόπουλος, «Μονὴ Εὐαγγελίστριας Ζαγαρά», ΘΗΕ 5 (1964), στ. 987 988.

⁷ Α. Βασιλείου, Ἡ Εὐαγγελίστρια τὸ προσκύνημα τοῦ Ἑλικῶνος, Θῆβαι 1968, 33 37.

⁸ Θ. Εράσιμος, Ἡ μεγαλόχαρη τῆς Ρούμελης Ἱερά Μονὴ Ευαγγελίστριας, Θεσσαλονίκη 2001.

⁹ Γ. Τσεβάζ, Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας ἀπὸ ἀρχαιολογικῶν χρόνων μέχρι σήμερα, Ἀθήνα 1928.

των χρόνων μέχρι σήμερα, Ἀθήνα 1928.

¹⁰ Τ. Λάππας, Βοιωτικὰ μοναστήρια, Ἀθήνα 1950.

¹¹ Σ. Κοκκίνης, Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1976, 148 149.

¹² Γ. Χασιακός, «Ἡ μονὴ Εὐαγγελίστριας στὸν Ἑλικῶνα», Στερεὰ Ἑλλάς 27 (1971), 9.

¹³ Με αποτυπώσεις και εργασίες σε κτήρια της μονής έχει ασχοληθεί ανεξάρτητα η αρχιτέκτων Άννα Ψωμά.

¹⁴ Χ. Κοιλιάκου, «Αλίαρτος, Μονὴ Ευαγγελίστριας στο Ζαγαρά», ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, 73 74.

¹⁵ Χριστόπουλος, ὁ.π., στ. 987.

¹⁶ Κουγέας, ὁ.π., 264 268.

¹⁷ Στο ίδιο, 261 262.

¹⁸ Βασιλείου, ὁ.π., 49.

¹⁹ Κουγέας, ὁ.π., 279.

Το 1844 η μονή διαλύεται και τα κειμήλιά της αποστέλλονται στη μονή Πετράκη. Σε μαρμάρινη πλάκα, διαστάσεων 98x23x6 εκ., η οποία απόκειται στην αυλή, αναγράφεται: *IC XP NIKA AGAΘAGΓEΛOC 1901*. Το 1913 ζωγραφίζονται οι τοιχογραφίες του νάρθηκα, όπως αναφέρει η επιγραφή: *ΠΡΟΝΑOC ΤΗΣ ΥΠΕΡ/ΘΕΟΥ ΤΡΙΑΔOC ΙCΤΟΡΗΘΗ ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜΗC ΤΩΝ ΠΡΟCΚΥ/ΝΗΤΩΝ ΤΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ+ΔΙΑ ΧΕΙΡΟC / ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΓ ΑΛΤΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ Α 319*. Στη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944) η μονή συνέβαλε στην Αντίσταση, πράγμα που αναγνωρίστηκε από το Βρετανό στρατάρχη Αλεξάντερ²⁰. Το 1959 η μονή επανιδρύθηκε ως γυναικεία και τα κειμήλιά της επανήλθαν στη μονή²¹. Μετά την επανίδρυση, το παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου ανακατασκευάζεται²².

Το καθολικό αποτελείται από σταυροειδή εγγεγραμμένο κυρίως ναό (Εικ. 2) και θολωτό νάρθηκα συνολικών εξωτερικών διαστάσεων 7,10x12,10 μ. χωρίς την τρίπλευρη κόγχη του Ιερού. Στα δυτικά του νάρθηκα έχει προσκολληθεί, πιθανότατα μετά τον πόλεμο, εξωνάρθηκας διαστάσεων 7,10x4,45 μ., καλυμμένος με πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος. Οι δύο νάρθηκες επικοινωνούν με τοξωτό άνοιγμα πλάτους 2,75 μ. και ύψους 3,05 μ. Μέσω του εξωνάρθηκα το καθολικό προσκολλάται στη δυτική κόρδα χωρίς να επικοινωνεί άμεσα με αυτήν (Εικ. 3)

Το κυρίως καθολικό ανήκει στην κάπως σπάνια απλή δίστυλη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου²³. Η αναλογία εσωτερικού πλάτους προς μήκος του ναού είναι 1/1,27. Η ίδια αναλογία στους απλούς δίστυλους ναούς κατά φθίνουσα σειρά έχει ως εξής: 1) Άγιος Σώζων Γερακίου²⁴ (προ μέσων του 12ου αι.)

1/0,99, 2) Άγιος Χαράλαμπος Καλαμάτας (ναός ορόφου)²⁵ (12ος αι.) 1/1, 3) Κοίμηση Θεοτόκου Ανθείας²⁶ (12ος-13ος αι.) 1/1,07, 4) Άγιος Αθανάσιος Γερακίου²⁷ (περί το 1200) 1/1,08, 5) Ομορφοκκλησιά Γαλατσίου²⁸ (γ' τέταρτο 12ου αι.) 1/1,08, 6) Άγιος Νικόλαος παρά τη Μονεμβασιά²⁹ (12ος-αρχές 13ου αι.) 1/1,10, 7) μονή Αμφίκλειας (1755)³⁰ 1/1,14, 8) Αγία Παρασκευή, παραλαύριο μονής Οσίου Μελετίου³¹ 1/1,15, 9) μονή Δήμιοβας³² (προ του 1663) 1/1,24, 10) μονή Ευαγγελιστρίας Αλιάρτου (προ του 1665) 1/1,27, 11) Άγιος Νικόλαος Αχραγιά Λακωνίας³³ (13ος-14ος αι.) 1/1,29.

Από τους παραπάνω ένδεκα ναούς οι μεταβυζαντινοί ναοί (μονή Αμφίκλειας, μονή Ευαγγελιστρίας Αλιάρτου, μονή Δήμιοβας) καταλαμβάνουν την έβδομη, ένατη και δέκατη θέση και όχι τις τρεις τελευταίες θέσεις, πράγμα που σημαίνει ότι η αναλογία εσωτερικού πλάτους προς μήκος (χωρίς την κόγχη του Ιερού) δεν συνδέεται αναγκαία με τη χρονολογία του ναού.

Τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα, που τείνουν σε κάτοψη προς το τετράγωνο, καλύπτονται με τυφλούς σφαιρικούς τρουλίσκους, ενώ τα δυτικά, αναλογίας 1/2, καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Η επιμήκυνση των τελευταίων, συνήθως στην τουρκοκρατία³⁴, έχει ως αποτέλεσμα ο τρούλος να βρίσκεται ανατολικότερα από το κέντρο του ναού. Η αναλογία 1/2,34 του κεντρικού προς τα πλάγια κλίτη – μετρούμενη στους άξονες των διαχωριστικών πεσσών – σημαίνει κεντρικό χώρο σχετικά ευρύ για το όψιμο αυτό καθολικό. Ο τρούλος στηρίζεται σε τέσσερις πεσσούς, από τους οποίους οι δυτικοί φέρουν στα επίκρανα κυμάτια με ιωνικά ωά ζωγραφισμένα σε άγνωστη φάση της τοιχογράφησης του ναού. Το άνοιγμα του τρούλου από 2,50 έως 2,70 μ. μεταξύ των πεσσών περιορίζεται κάπως με διπλά τόξα

²⁰ Εράσιμος, ό.π. (υποσημ. 8), 27 28.

²¹ Η επανίδρυση έγινε επί μητροπολίτου Θηβών και Λεβαδείας Δωροθέου με το ΦΕΚ 286/20 6 1959. Τα κειμήλια εκτίθενται στην προθήκη της εσοχής του νάρθηκα και δεν φέρουν χρονολογίες.

²² «Με δαπάνη Αγαθαγγέλου Μάμαλλη και Χριστιανών» σύμφωνα με τη σχετική επιγραφή.

²³ Α. Alprago Novello Γ. Δημητροκάλλης κ.ά., *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα χ.χ., 98 99. Ν. Μουτσόπουλος Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι, οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 140.

²⁴ Στο ίδιο, 178.

²⁵ Σ. Βογιατζής, «Ο ναός του Αγίου Χαράλαμπος Καλαμάτας», *ΔΧΑΕ Ιστ'* (1991 1992), 77 95.

²⁶ Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά Εκκλησιαί της Ίερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, 111.

²⁷ Μουτσόπουλος Δημητροκάλλης, ό.π., 142.

²⁸ Α. Όρλάνδος, *Η Όμορφη Εκκλησιά*, Αθήνα 1921, εικ. 14, 15. Απλός δίστυλος κατά τον Ν. Γκιολέ, *Βυζαντινή ναοδομία, 600-1204*, Αθήνα 1987, 155 156.

²⁹ Alprago Novello Δημητροκάλλης κ.ά., ό.π., 98 99.

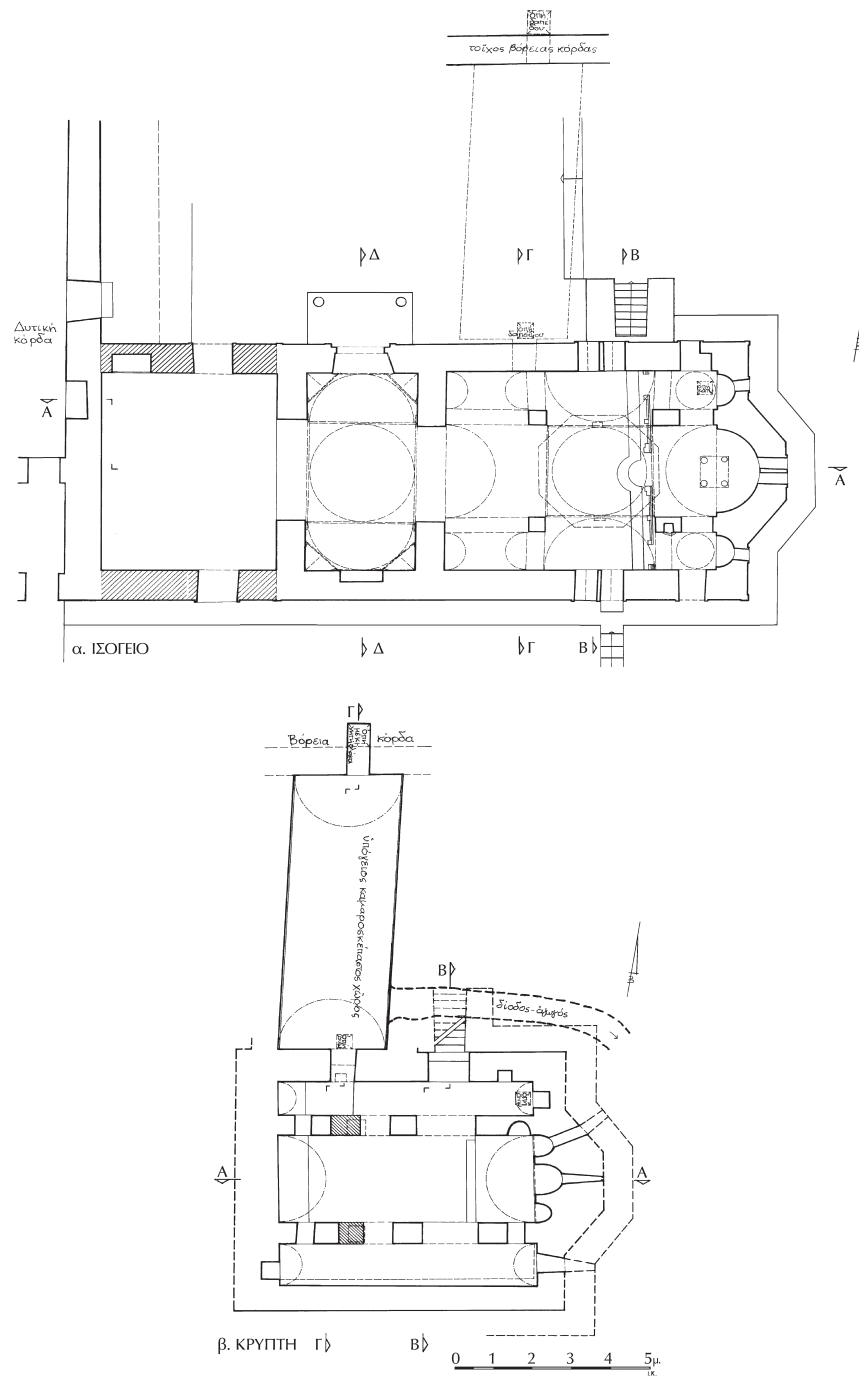
³⁰ Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 18 (1961/2), σχέδ. Α. Μουτσοπούλου.

³¹ Δ. Ζιρώ, «Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, παραλαύριο της Μονής Όσίου Μελετίου», *ΑΕ* 1981, παράρτημα Α', 86 90, πίν. ΚΓ, ΚΔ.

³² Καλοκύρης, ό.π., 203.

³³ Σ. Καλοπίση Βέρτη, «Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις στο γραπτό διάκοσμο του Αγίου Νικολάου Αχραγιά Λακωνίας», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2006), 181. Ν. Δρανδάκης, «Από τὰ Χριστιανικά Μνημεία της Λακωνίας», *ΑΕ* 1994, 23 31. Ο συγγραφέας αναφέρει τον τύπο της εκκλησίας ως τετράστυλο τρουλαίο σταυροειδή.

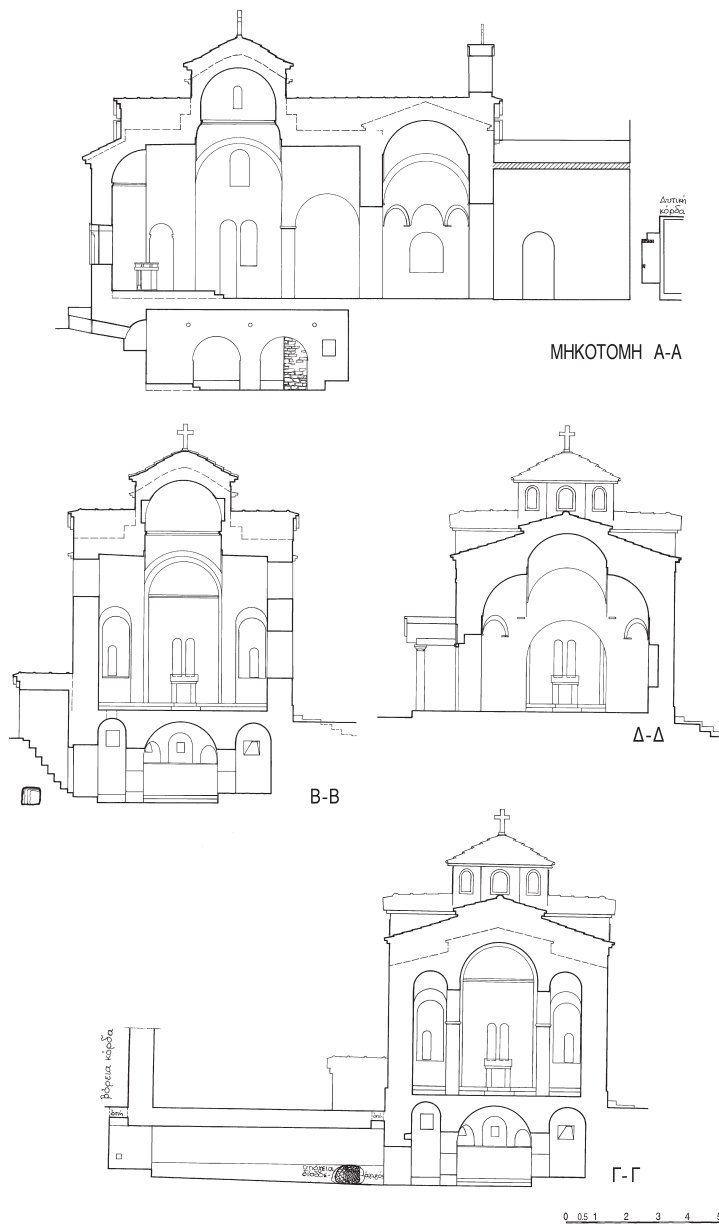
³⁴ Κλ. Ασλανίδης Χρ. Πινάση, «Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λιγουριό», *Εκκλησίες* 6, 13 32.

Εικ. 2. Αλίαρτος, καθολικό μονής Ευαγγελίστριας. Κατόψεις: α. ισογείου, β. κρύπτης.

και μικρή προχώρηση της στεφάνης του τυμπάνου σε 2,40 μ. Ο τρούλος κορυφώνεται εσωτερικά στα 7,44 μ. Η ύπαρξη ενός μόνου ανοίγματος μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα και ο σημερινός πρόχειρος διαχωρισμός των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων από το κεντρικό

κλίτος τονίζει τον άξονα του ναού και προσδίδει σε αυτόν την εντύπωση επιμήκους βασιλικής. Το Ιερό χωρίζεται με τοίχους σε τρία διαμερίσματα που επικοινωνούν με τοξωτές διόδους και καταλήγουν ανατολικά σε ημικυκλικές κόγχες. Στο νότιο πεσσό ανοίγε-

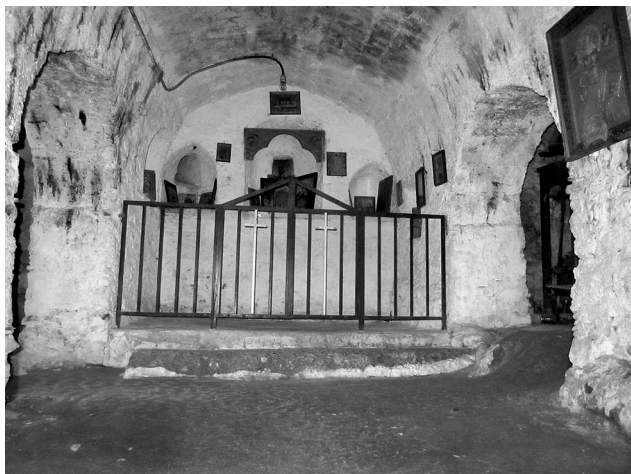
Εικ. 3. Αλίαρτος, καθολικό μονής Ευαγγελίστριας. Τομές: μηκοτομή A-A, τομές κατά πλάτος B-B, Γ-Γ, Δ-Δ.

ται χρηστική εσοχή 25×27 εκ. με χείλος προεξέχον εξωτερικά, στοιχείο που στη θέση αυτή σπανίζει γενικά, αλλά επιχωριάζει στον Ελικώνα³⁵. Η Αγία Τράπεζα έχει

ως οριζόντιο στοιχείο μεσοβυζαντινό θωράκιο που στηρίζεται σε μαρμάρινους κιονίσκους, οκταγωνικούς ανατολικά και κυκλικούς δυτικά³⁶.

³⁵ Λ.χ. καθολικά μονής Οσίου Σεραφεμί Δομπού και μονής Ταξαρχών Ελικώνος, Γ. Καρατζόγλου, «Τρία καθολικά του Ελικώνα», 25ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 2005, 57-58. Τα καθολικά αυτά μαζί με εκείνο της μονής Μακαριωτίσσης μελετώνται από το γράφοντα για τελική δημοσίευση.

³⁶ Την ίδια διάταξη και σχήματα διατομών έχουν και τα στηρίγματα του κιβωρίου της Αγίας Τραπέζης στο μεγάλο ναό της μονής του Οσίου Λουκά, Ε. Μανωλέσσου, «Γλυπτά από τη συλλογή της Τράπεζας του Οσίου Λουκά», *La sculpture byzantine, VII-XVII siècle*, BCH Suppl. 49, 2008, 318-320.

Εικ. 4. Αλίαρτος, καθολικό μονής Ευαγγελίστριας. Η κρύπτη.

Ο νάρθηκας έχει είσοδο στη βόρεια πλευρά και τριμερή θολωτή κάλυψη. Στο μέσον καλύπτεται με τυφλό τρούλο, ενώ στα πλάγια καλύπτεται με τεταρτοσφαίρια επί γωνιακών ημιγωνίων, σύστημα που απαντά κατά την τουρκοκρατία³⁷ στον εξωνάρθηκα της μονής Πεντέλης³⁸, σε μία σειρά θολωτών βασιλικών της Αττικής³⁹ και σε λιτές και όψιμα καθολικά στο Άγιον Όρος⁴⁰ κ.α. Στο νότιο τοίχο του νάρθηκα ανοίγεται τοξωτή εσοχή (πλάτος 106 εκ., βάθος 30 εκ., ποδιά +84 εκ. και κλειδί +215 εκ. από το δάπεδο) άγνωστης αρχικής χρήσης (οστεοθήκη;) που σήμερα χρησιμοποιείται ως κειμηλιοθήκη.

Κάτω από τον κυρίως ναό υπάρχει υπόγεια κρύπτη όπου κατεβαίνει κανείς με απότομη κλίμακα από τη βόρεια πλευρά. Η κρύπτη, τιμώμενη επ' ονόματι της Αγίας Τριάδος είναι τρίκλιτη και καλύπτεται με τρεις κατά μήκος καμάρες που πατούν σε χοντρούς πεσσούς και στους εξωτερικούς τοίχους (Εικ. 4). Το μεσαίο κλίτος της κρύπτης καταλήγει ανατολικά σε πλήρες Ιερό με

τρεις βαθιές κόγχες, από τις οποίες η μεσαία και η βόρεια έχουν στενές φωτοθυρίδες, ενώ η νότια είναι τυφλή. Ανάμεσα στα τρία κλίτη ανοίγονται από δύο μεγάλα τόξα, από τα οποία τα δυτικά έχουν φραχθεί κατά το δυτικό τους μισό για να πατήσουν καλύτερα οι δυτικοί πεσσοί του τρούλου στον όροφο. Στο δυτικό άκρο των τοιχοπεσσών ανοίγεται από ένα εσωτερικό «παράθυρο». Το νότιο κλίτος της κρύπτης είναι 22 εκ. φαρδύτερο από το βόρειο, ίσως γιατί κατασκευάστηκε ως οστεοφυλάκιο, λειτουργία που εκπληρώνει και σήμερα. Η κλειδα της βόρειας καμάρας της κρύπτης βρίσκεται 16 εκ. υψηλότερα από εκείνη της νότιας, ίσως για να υπάρχει μέσω κινητής πέτρας απευθείας επικοινωνία από το χώρο της πρόθεσης του ισόγειου ναού προς το βόρειο κλίτος της κρύπτης. Η επικοινωνία πιθανότατα για την απόκρυψη τιμαλφών και τη διαφυγή ανθρώπων γινόταν μυστικά μέσω οπής διαστάσεων 36x38 εκ. που κλεινόταν με λίθινη πλάκα. Ανάλογη διάταξη έχουμε στο επιτύμβιο παρεκκλήσιο παρά την Αγία Τριάδα Κριεζώτη⁴¹.

Η κρύπτη μοιάζει με εκείνη των Ταξιαρχών Θεσσαλονίκης (14ος αι.) στα εξής: είναι και οι δύο τρίκλιτες, θολωτές, με κεντρικό κλίτος που καταλήγει σε κόγχες, ενώ το νότιο και το βόρειο που στερούνται ή έχουν τετράγωνη εσοχή αντίστοιχα, ήταν οστεοφυλάκια και ανήκουν σε καθολικά μονής, αλλά στους Ταξιαρχες η κρύπτη ήταν ισόγεια ή ημιυπόγεια. Η διώροφη αυτή διάταξη, με ναό επάνω και ίσης επιφάνειας κρύπτη από κάτω εκτός από την τεχνική αναγκαιότητα, δηλ. της θεμελίωσης σε έδαφος με κλίση, συνεχίζει την παλαιοχριστιανική παράδοση των διώροφων μαρτυριών και είναι σπάνια για μεταβυζαντινό καθολικό. Συναντάται στο καθολικό της μονής Οσίου Σεραφείμ Δομπού Ελικώνος⁴² (16ος αι.), που έχει την ίδια τρίκλιτη διάταξη και είναι το άμεσο πρότυπο του καθολικού μας, ενώ και εκείνο με τη σειρά του έχει επηρεασθεί φανερά από τη διώροφη διάταξη του μεγάλου ναού της μονής Οσίου Λουκά Ελικώνος⁴³.

³⁷ Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξι των Αθηνών*, Αθήνα 1993², 181 185 και Α. Τανούλας, «Οί Άγ. Ανάργυροι Κολοκύνθη στήν Άθήνα», *Εκκλησίες* 2, 190, σημ. 46.

³⁸ Α. Όρλάνδος, «Μεσαιωνικά Μνημεία τής Πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Ύμηττου, Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω», *EMME* 1933, 189, εικ. 253.

³⁹ Στο ίδιο, 124, 145, 147, 149, 212, 214 και Τανούλας, ό.π., 185 188.

⁴⁰ Π. Μυλωνάς, «Η αρχιτεκτονική του Άγιου Όρους», *Νέα Έστία*, έτος ΛΖ', τ. 74, τχ. 875, Χριστούγεννα 1963, αναδιπλ. πύνα

κας, 192.

⁴¹ Α. Όρλάνδος, «Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη», *ABME E'* (1939 1940), 15 16, εικ. 14.

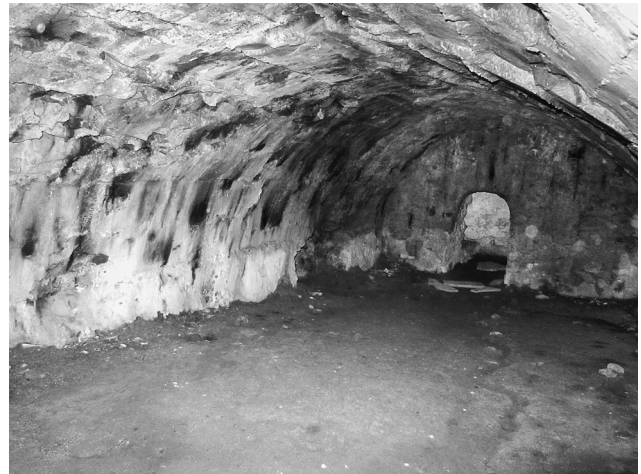
⁴² Καρατζόγλου, «Τρία καθολικά του Ελικώνα», ό.π. (υποσημ. 35), 57 58.

⁴³ Η μονή Οσίου Λουκά μαρτυρείται ότι το 17ο αιώνα είχε αγοράσει κτήματα στο βουνό Μάζι, κοντά στη μονή Ευαγγελίστριας. Η μονή Μακαριωτίσσης, που βρίσκεται στη νότια πλαγιά του βουνού Ζαγαράς και έχει, επίσης, ενσωματωμένα spolia, ήταν τότε με τόχη της μονής Οσίου Λουκά. Πάντως, άμεση σχέση εξάρτησης της

Διάταξη με ναό επάνω και κρύπτη κάτω υπάρχει στο ναό του κοιμητηρίου της Μεγίστης Λαύρας, η κρύπτη του οποίου είναι οστεοφυλάκιο. Διώροφες διατάξεις ναών εξάλλου έχουμε στο κελλίον του Ραβδούχου στο Άγιον Όρος⁴⁴, στο Τορνίκι Γρεβενών και στον Άγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας⁴⁵. Ναοί διώροφοι⁴⁶ ήταν σχετικά σπάνιοι στο Βυζάντιο, αλλά συνηθίζονταν σε εκκλησίες νεκρικού χαρακτήρα, όπου στον όροφο γίνονταν οι νεκρικές ακολουθίες, ενώ η κρύπτη ήταν χώρος ταφής ή οστεοφυλάκιο. Τέτοιες διώροφες διατάξεις έχουμε στο ναό κοιμητηρίου της μονής Δαφνίου⁴⁷, στον Άγιο Λουκά της Νέας Μονής Χίου⁴⁸, στους Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης⁴⁹ και στο επιτύμβιο παρεκκλήσιο ανατολικά της Αγίας Τριάδας του Κριεζώτη⁵⁰.

Κάθετα στο δυτικό μέρος του βόρειου κλίτους της κρύπτης ανοίγεται υπόγειος καμαροσκεπαστος χώρος, μέσων εσωτερικών διαστάσεων 7,50×2,70 μ. (Εικ. 5). Στα άκρα της οροφής του χώρου αυτού υπάρχουν δύο κατακόρυφες οπές (η νότια 40×40 εκ. και η βόρεια, μέσα σε εσοχή, 62×60 εκ.). Αυτές επικοινωνούσαν, η μεν νότια με την αυλή, η δε βόρεια με θολωτό δωμάτιο διαστάσεων 3,15×2,55 μ. (με εσοχή 0,40×1,15 μ.) που βρίσκεται στο ισόγειο της βόρειας κόρδας της μονής⁵¹. Από μοναχές της αρχικής συνοδείας του 1959 μαρτυρείται ότι μέσα στο θολωτό αυτό δωμάτιο της βόρειας κόρδας, που δεν είχε πρόσβαση από τα διπλανά δωμάτια, βρέθηκε μετά το 1959 σε ύπτια θέση νεκρός μοναχός. Το κελλί αυτό είχε πρόσβαση μόνο από τον υπόγειο θολωτό χώρο (μέσω της οπής διαστάσεων 62×60 εκ. στο βόρειο άκρο της οροφής του τελευταίου) και θα ήταν χώρος αυστηρής άσκησης (εγκλειστρα;).

Οι νεκρικές λειτουργίες και η κρυφή επικοινωνία του

Εικ. 5. Αλιάρτος, καθολικό μονής Ευαγγελίστριας. Ο υπόγειος καμαροσκεπαστος χώρος.

ναού με τη βόρεια κόρδα μέσω του εγκάρσιου καμαροσκεπούς χώρου φαίνεται ότι ήταν οι κύριοι σκοποί της υπόγειας κρύπτης. Ο παραπάνω εγκάρσιος χώρος έχει άλλωστε και αυτός στην ανατολική πλευρά του μία χαμηλή διάδο διαστάσεων περίπου 0,60×1 μ. στην είσοδό της. Η διάδοδος αυτή, κατασκευασμένη με επιμέλεια, χρησίμευε ίσως και ως αγωγός αποστράγγισης των υδάτων αλλά οι διαστάσεις της υποδηλώνουν ότι κατασκευάστηκε και για τη διαφυγή ανθρώπων, με πιθανή έξοδο στη ρεματιά που βρίσκεται 40 μ. περίπου νοτιοανατολικά της μονής.

Ο ναός μας λοιπόν διαφέρει απ' όλα τα προηγούμενα παραδείγματα διότι: 1) δεν είναι παρεκκλήσιο ή μικρός

μονής Ευαγγελίστριας Αλιάρτου από τη μονή Οσίου Λουκά δεν έχει ως τώρα τεκμηριωθεί, Γ. Κρέμος, *Ιστορία της εν τῇ Φωκίδι μονής τοῦ Ὁσίου Λουκά τουπίπλην Στειριώτου*, ἐν Ἀθήναις 1880, 43, 55.

⁴⁴ Για τα δύο τελευταία μνημεία, βλ. P. Mylonas, «Two Middle Byzantine Churches on Athos», *Actes du XV CIEB* (Athènes 1976), τ. II, Art et Archéologie, communications, Αθήνα 1981, 548.

⁴⁵ Σ. Βογιατζής, «Η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών», *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989 1990), 241 255 και ο ίδιος, «Ο ναός του Αγίου Χαράλαμπος Καλαμάτας», *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1991 1992), 72 95.

⁴⁶ Για τους διώροφους ναούς έγραψαν οι: G. Bals, «Contribution à la question des églises superposées dans le domaine byzantin», *Actes du IV CIEB* (Sofia 1934), Σόφια 1935 και Mylonas, ό.π. και ο ίδιος, «Κελλιωτικοί ναοί στο Άγιον Όρος», *2ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1982, 70 73, ενώ όλη τη σχετική βιβλιογραφία έχει συγκεντρώσει ο Βογιατζής, «Η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου», ό.π., 253 255.

⁴⁷ Α. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Άθήναι 1958, 146 148, εικ. 176 177. G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Παρίσι 1899, 23 24, εικ. 17 18.

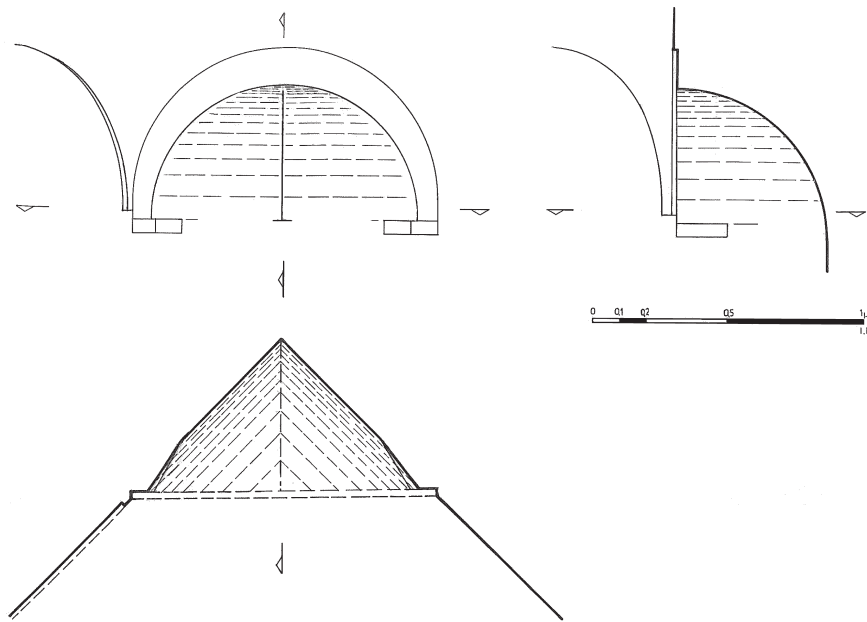
⁴⁸ Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου*, *Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Άθήνα 1981, 197 200, εικ. 176.

⁴⁹ Ν. Παπαχατζής, *Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1957, 51. Α. Ευγγόπουλος, *Τέσσερις μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ χρόνων των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1952, 17, 19, εικ. 9, 10. Θ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου, «Επανεξέταση του ναού των Ταξιαρχών στη Θεσσαλονίκη», *25ο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2005, 80 81. Ν. Νικονάνος, *Οί βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1980, 50.

⁵⁰ Όρλάνδος, «Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη», ό.π. (υποσημ. 41), 15 16, εικ. 14.

⁵¹ Το δωμάτιο αυτό χρησιμοποιείται σήμερα ως κουζίνα, αφού ανοίχθηκε θύρα επικοινωνίας στο νότιο τοίχο του.

Εικ. 6. Αλάρτος, καθολικό μονής Ευαγγελίστριας. Σχέδιο νοτιοδυτικού «βυζαντινού ημιχώνιου» του νάρθηκα.

ναός, αλλά κανονικό καθολικό με κρύπτη-ναό νεκρικού χαρακτήρα και οστεοφυλάκιο στο υπόγειο, 2) επικοινωνεί υπόγεια με τη βόρεια κόρδα μέσω του εγκάρσιου θολωτού χώρου και με τον έξω της μονής χώρο μέσω της χαμηλής διόδου-αγωγού και 3) γιατί ανήκει στην εποχή της τουρκοκρατίας, στην οποία το μόνο άλλο εξ ολοκλήρου διώροφο καθολικό που βρήκαμε είναι εκείνο της μονής Οσίου Σεραφεΐμ Δομπού⁵² Ελικώνος (περί το 1600).

Οι δυτικοί πεσσοί του τρούλου του επάνω ναού δεν πατάνε στους πεσσούς του κάτω, αλλά αντιστοιχούν στα ανοίγματα των τόξων του. Γι' αυτό και τα δυτικά μισά των ανοιγμάτων αυτών γεμίστηκαν εκ των υστέρων με τοιχοποιία για λόγους στατικής ασφάλειας. Αλλά και η προς Δ. κλίση που παρουσιάζεται επάνω από τα επίκρανα των δυτικών πεσσών του τρούλου σχετίζεται πιθανότατα με το ίδιο στατικό πρόβλημα.

Κατασκευαστικό και μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τέσσερα «βυζαντινά ημιχώνια» του εσωνάρθηκα. Έχουν μορφή μισού μοναστηριακού θόλου κομμένου διαγώνια και κάπως υπερυψωμένου ώστε η γραμμή αλληλοτομίας κατά τη διαγώνιο να προκύπτει τμήμα κύκλου και όχι έλλειψης⁵³ (Εικ. 6). Το ημιχώνιο στενεύει ελαφρά σε κάτοψη στα δύο άκρα του, τα οποία πατούν σε λοξές πλίνθους πακτωμένες διαγώνια στις γενέσεις του, έτσι ώστε η στενή πλευρά των πλίνθων να αντιστοιχεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της στο πάχος (8-10 εκ.) του μετωπικού τόξου του ημιχώνιου και κατά το υπόλοιπο να προεξέχει. Στις στενές πλευρές του νάρθηκα, ανάμεσα στα δύο ημιχώνια δημιουργούνται επί του τοίχου αβαθή (2-3 εκ.) συνδετικά τόξα. Πάνω από το τόξο και τα δύο ημιχώνια, λοφία μεταβάλλουν την ημιεξάγωνη κάτοψη σε ημικυκλική επί της οποίας βαίνει το τεταρτοσφαίριο. Τέτοια είναι τα ημιχώνια του εξωνάρθηκα της μονής Πεντέλης⁵⁴, του εξωκ-

⁵² Τόσο στη βιβλιογραφία όσο και στις δημοσιεύτες μεταβυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος που έχουμε υπ' όψιν δεν υπήρξε παρόμοιο παράδειγμα. Στη μονή Οσίου Σεραφεΐμ (Καρατζόγλου, «Τρία καθολικά του Ελικώνα», ό.π. (υποσημ. 35), 57-58) έχει γίνει πλήρης αποτύπωση, ακόμα δημοσίευτη.

⁵³ Αυτή ακριβώς είναι η μορφή του λεγομένου «βυζαντινού ημιχώνιου», που πρωτοεφαρμόστηκε στον οκταγωνικό ναό της μονής

του Οσίου Λουκά και μετά στη Σωτείρα του Λυκοδήμου Αθηνών και τη μονή Δαφνίου. Αυτό επιβεβαίωσε ο Ν. Δεληγιάννης στη διάλεξη του «Οικοδομικές φάσεις του καθολικού της μονής Δαφνίου» στο ΕΜΠ στις 16/3/2006 και η συζήτηση που ακολούθησε.

⁵⁴ Για τα δύο μνημεία, βλ. Όρλάνδος, «Μεσαιωνικά Μνημεία Πεδιάδος Αθηνών», ό.π. (υποσημ. 38), 189, εικ. 253.

κλησίου του Τιμίου Προδρόμου Περδικόβρουσης Αμφικλειας⁵⁵, καθώς και τα αντίστοιχα στους νάρθηκες των καθολικών των μονών Οσίου Σεραφείμ Δομπού Ελικώνας και Ταξιαρχών⁵⁶. Στα δύο τελευταία καθολικά, τα δύο «βυζαντινά ημιχώνια» είναι κατασκευασμένα με πλίνθους.

Από πλευράς μετρολογίας παρατηρείται ότι: α) τα πιθανά κοινά μέτρα μερικών διαστάσεων του ναού είναι: μέσο εσωτερικό πλάτος: $5,435=17$ πόδες των $31,97$ εκ., μέσο εσωτερικό μήκος: $6,93=22$ πόδες των $31,50$ εκ., μέσο πλάτος μεσαίου κλίτους: $2,51=8$ πόδες των $31,38$ εκ.⁵⁷, β) το μισό του εσωτερικού ύψους της κλειδας του τρούλου $7,44/2=3,72$ μ. πρακτικά ισούται με το ύψος του άνω μέρους του κοσμήτη στο Ιερό: $3,49+12+12$ (σκαλοπάτι Ιερού)= $3,73$ μ., γ) δεν ισχύει η τεκτονική χάραξη ισοσκελούς τριγώνου στην κατά πλάτος τομή κατά Ν. Μουτσόπουλο⁵⁸.

Ο νάρθηκας του 1665 είναι μάλλον προσθήκη, αλλά αυτό δεν μπορεί να τεκμηριωθεί από αρμούς ορατούς εξωτερικά, γιατί οι όψεις είναι αλλοιωμένες. Άλλωστε, η χρονολογία του νάρθηκα είναι σαφώς 1665, ενώ ως χρονολογία του κυρίου ναού αναφέρεται το 1656⁵⁹. Ο εξωνάρθηκας είναι πιθανότατα προσθήκη μετά τον πόλεμο, όπως μας ανέφερε η από το 1959 ως το 2004 η ηγουμένη Ανθούσα Μαντά και επομένως το αρχικό καθολικό ήταν ελεύθερο στη δυτική του πλευρά.

Η μορφολογία των κογχών της κρύπτης (οξυκόρυφα ισλαμίζοντα τόξα) και η κατασκευή από λαξευτό πωρόλιθο και λίγα τούβλα δείχνουν επιμελημένη μεν εργασία, αλλά οπωσδήποτε της τουρκοκρατίας. Στην ανωδομή εξωτερικά οι όγκοι του ναού είναι πολύ αλλοιωμένοι, λόγω ανύψωσης της στάθμης των στεγών μετά τις εργασίες της δεκαετίας του '60 ώστε να μην επιτρέπουν ασφαλή αναπαράσταση⁶⁰.

Ο κεντρικός τρούλος είναι αλλοιωμένος εξωτερικά, όπως και όλες οι εξωτερικές επιφάνειες. Το βόρειο και το νότιο παράθυρο του τυμπάνου του σήμερα είναι

Εικ. 7. Αλίαρτος, καθολικό μονής Ευαγγελίστριας. Θωράκιο Αγίας Τράπεζας.

κλεισμένα με λεπτούς τοίχους που διαμορφώνουν εσοχές εσωτερικά. Στην εξωτερική επιφάνεια του τυμπάνου έχουν διαμορφωθεί οκτώ ψευδοπαράθυρα με πλαίσια από βαμμένο επίχρισμα. Πάντως, τα σημερινά πάχη των θόλων των κεραιών και του τρούλου οφείλονται στις μετά το 1959 επεμβάσεις. Όπως προκύπτει από το σημειωμένο στη μηκοτομή A-A (Εικ. 3) πιθανό αρχικό ύψος του τρούλου, αυτός θα προεξείχε από την αρχική στέγη περισσότερο απ' ό,τι σήμερα, αλλά παραμένει άγνωστη η εξωτερική του διαμόρφωση όπως και όλων των όψεων του ναού. Πιθανότατα και ο τρούλος του νάρθηκα ήταν, επίσης, εμφανής εξωτερικά, αν και τυφλός και χαμηλός, μορφή συνηθισμένη στην τουρκοκρατία (λ.χ. ο τρούλος του νάρθηκα της μονής Πεντέλης). Σε χαρακτηριστικά σημεία των όψεων του κτηρίου είναι σήμερα διαμορφωμένες παραστάδες από επίχρισμα. Επίσης, όλα τα ανοίγματα του καθολικού έχουν πλαισιωθεί εξωτερικά με εγκάρσιες σειρές από τούβλα βαμμένα στο χρώμα τους. Σημειώνεται η παρουσία

⁵⁵ Προσωπική επί τόπου παρατήρηση.

⁵⁶ Η αρίστης ποιότητας πλίνθινη κατασκευή των ημιχωνίων στο νάρθηκα της μονής Ταξιαρχών είναι εμφανής λόγω πτώσεως των επιχρισμάτων, βλ. Χ. Κουλάκου, «Πρόδρομος Βοιωτίας, Μ. Ταξιαρχών», ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, 73, πίν. 35Γ.

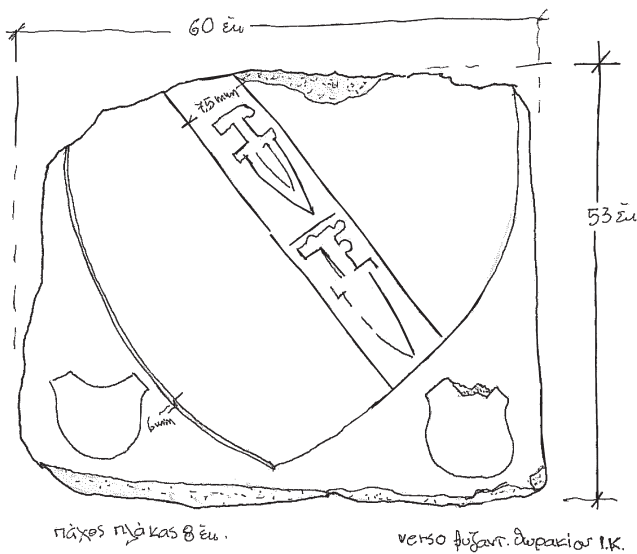
⁵⁷ Απόκλιση κοινού μέτρου $0,59$ εκ. έναντι $0,46$ εκ. στη μονή Δρακότρυπας, Ί. Καρατζόγλου, «Η μονή Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Σκλάταινας)», *Ἐκκλησίες* 2, 145. Επομένως, το μέτρο που χρησιμοποιήθηκε είναι πιθανότατα το πόδι και όχι ο τεκτονικός

πήχυσ, αφού καμία από τις διαστάσεις δεν είναι ακέραιο πολλαπλάσιό του.

⁵⁸ Ν. Μουτσόπουλος, *Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάροστον*, Ἀθήνα 1961, 16.

⁵⁹ Βλ. υποσημ. 15.

⁶⁰ Ἐχει προταθεί εντούτοις σχεδιαστική αποκατάσταση της κατά προσέγγιση στάθμης των στεγών που σημειώνεται με διακεκομμένη γραμμή στη μηκοτομή και τις τομές κατά πλάτος.

Εικ. 8. Αλίartos, καθολικό μονής Ευαγγελίστριας. Σχέδιο φραγκικού οικοσήμου (οπίσθια όψη βυζαντινού θωρακίου).

τριών δίλοβων παραθύρων στον άξονα του Ιερού και της βόρειας και νότιας κεραιάς, αλλά δεν γνωρίζουμε αν ήταν εξαρχής δίλοβα ή έγιναν κατά τις εργασίες της δεκαετίας του '60. Τα δάπεδα του ναού και του εσωνάρθηκα είναι νεωτερικά.

Σε ό,τι αφορά την ανέγερση του νάρθηκα η επιγραφή γράφει *ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΙ*, αλλά φανερά το 1665 χτίστηκε από την αρχή αφού δεν υπάρχει κανένα οικοδομικό ίχνος πραγματικής ανακαίνισης και η έκφραση αυτή είναι καθαρά τυπική⁶¹. Επομένως, το έτος 1665 αντιστοιχεί στην προσθήκη του εσωνάρθηκα ή στην κατασκευή κυρίως ναού και εσωνάρθηκα αν οι δύο αυτοί χώροι είναι σύγχρονοι.

Στις αυλές και τα κτίσματα της μονής απόκεινται 26 τεμάχια μαρμάρινων και λίθινων αρχιτεκτονικών μελών και αναγλύφων. Υπάρχουν τμήματα μαρμάρινου μεσοβυζαντινού τέμπλου, όπως θωράκια (Εικ. 7), πεσσίσκος, επιστύλιο, ημικιονίσκοι και κατώφλι που πιθανώς συνανήκουν, καθώς και ανάγλυφοι σταυροί σε πώρινες πλάκες⁶². Έτσι τίθεται το ερώτημα αν τα μέλη αυτά

⁶¹ Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας, ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας, 1. μονή Όλυμπωτίσης Έλασσώνος», *ΕΕΒΣΔ'* (1927), 329.

⁶² Τα κυριότερα από τα παραπάνω αρχιτεκτονικά μέλη και ανάγλυφα, που διατηρούνται στις αυλές ή είναι ενσωματωμένα σε κτήρια της μονής, είναι κατά κατηγορίες τα ακόλουθα:

A. Θωράκια τέμπλου

1. Θωράκιο μεσοβυζαντινό, τώρα πλάκα της Αγίας Τραπέζης του καθολικού, διαστάσεων 62x83x7 εκ. με την ανάγλυφη πλευρά κάτω.

2α. Τμήμα μεσοβυζαντινού θωρακίου από λευκό μάρμαρο με έκτυπο ρόδακα στο κέντρο και κοίλο οκτάφυλλο ρόδακα στη γωνία, σωζόμενων διαστάσεων 53x60x7 εκ. (πρόσθια όψη). Απόκειται στην αυλή.

2β. Τμήμα αναγλύφου φραγκικού οικοσήμου στην οπίσθια όψη του παραπάνω θωρακίου (Α.2α). Απεικονίζει ασπίδα με τελαμώνα που φέρει δύο εγχειρίδια. Στο επάνω μέρος ο τελαμώνας πρέπει να έφερε και τρίτο εγχειρίδιο. Οι καρδιοειδείς μορφές στο κάτω μέρος είναι αδιάγνωστες. Κατά την αρχαιολόγο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Α. Κάσδαγλη, το ανάγλυφο μπορεί να χρονολογηθεί στο 13ο ή πιθανότερα στο 14ο αιώνα και δεν μπορεί να αποδοθεί σε συγκεκριμένη οικογένεια ευγενών, ενώ θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί ως σήμα ταφής (Εικ. 8).

3. Τμήμα θωρακίου(ς) σωζόμενων διαστάσεων 36x25x7 εκ. με ελαφρά ανάγλυφους ρόδακες. Απόκειται στην αυλή.

B. Επιστύλιο τέμπλου

1. Λοξότητο επιστύλιο τέμπλου με ανάγλυφα καρδιοσχημα ημιανθέμια σωζόμενων διαστάσεων 71x40 (άνω επιφάνεια)x19 εκ. (ύψος). Απόκειται στην αυλή.

Γ. Κιονίσκοι τέμπλου

1, 2. Δύο κιονίσκοι τέμπλου οκταγωνικής διατομής (πλευράς 6 εκ., πλάτους 14 εκ., και διαμέτρου 15,6 εκ.), ύψους 63 εκ., ανατολικά

στηρίγματα της Αγίας Τραπέζης.

3, 4. Δύο κιονίσκοι (τέμπλου) κυκλικής διατομής διαμέτρου 17,5 και 20,4 εκ., ύψους 63 εκ., δυτικά στηρίγματα της Αγίας Τραπέζης.

Δ. Πεσσίσκος (διπλός) τέμπλου

1. Πεσσίσκος τέμπλου 14x14x90 εκ. συμφυής με πεσσίσκο διατομής 7⁵x9⁵x80 εκ. που φέρει δώδεκα ανάγλυφους κύκλους με εναλλάξ τετράφυλλους ρόδακες και κρινάνθημα. Απόκειται στην πίσω αυλή.

Ε. Κατώφλι (τέμπλου):

1. Κατώφλι από λευκό μάρμαρο διαστάσεων 88x20⁵x11⁵ εκ. με μία κυκλική (d=5 εκ.) και δύο ορθογωνικές εσοχές 2x8 εκ. στα άκρα. Απόκειται στην πίσω αυλή.

ΣΤ. Ημικιονίσκοι

1. Δύο συνανήκοντα τεμάχια ημικιονίσκου συνολικού μήκους 146x15x13⁵ εκ. Απόκειται στον κήπο.

2. Τεμάχιο ημικιονίσκου ως τα προηγούμενα, περιέχον τη βάση, μήκους 23⁵x15x13⁵ εκ. Απόκειται στον κήπο.

3. Τεμάχιο (μεσαίο) ημικιονίσκου από φαιοκίτρινο λίθο σωζόμενων διαστάσεων 47x15x13⁵ εκ. Απόκειται στον κήπο.

Z. Κιονόκρανο χριστιανικό ιωνικό σωζόμενων διαστάσεων 40x43x13 εκ. Απόκειται στην αυλή.

H. Πέντε σταυροί με συνεστραμμένες κεραιές και ακραίμονες, σκαλισμένοι σε πώρινες πλάκες ενσωματωμένες σε αναλημματικούς τοίχους της αυλής. Ο σημαντικότερος φέρει ανάγλυφο σταυρό και δύο μικρότερους εκατέρωθεν της άνω κεραιάς του και κάτω αριστερά τη χρονολογία 1726 MA.

Θ. Περιθύρωμα, τμήμα βυζαντινού κυματιοφόρου θυρώματος, διατομής 11x19 εκ., μήκους 94 εκ., χρησιμεύει ως υπέρθυρο στην είσοδο του νάρθηκα.

Ελλείψει χώρου για περισσότερες εικόνες στο παρόν άρθρο, η μελέτη των παραπάνω αρχιτεκτονικών μελών και αναγλύφων θα γίνει σε ξεχωριστή εργασία.

έχουν μεταφερθεί από άλλη θέση ή υπήρξε βυζαντινός ναός στη θέση της μονής. Αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί χωρίς τη λεπτομερή δημοσίευσή τους και σκαφική έρευνα. Ας παρατηρηθεί όμως ότι από τα παραπάνω αρχιτεκτονικά μέλη μόνο έξι είναι σήμερα ενσωματωμένα στο ναό⁶³ και θα ήταν περιέργο τα υπόλοιπα να μεταφέρθηκαν χωρίς να χρησιμοποιηθούν τελικά. Είναι λοιπόν πιθανότερο – ή τουλάχιστον δεν μπορεί να αποκλειστεί – ότι υπήρχε μεσοβυζαντινός ναός στην ίδια ή κοντινή θέση, απ' όπου θα προήλθαν τα παραπάνω μέλη. Η ύπαρξη βυζαντινών γλυπτών και στις γειτονικές μονές, Οσίου Σεραφείμ Δομπού, Μακαριωτίσης⁶⁴ και Ταξιαρχών⁶⁵ γενικεύει το πρόβλημα για όλη την περιοχή.

Το οικοδομικό χρονικό της μονής διαμορφώνεται ως εξής:

1656 (:): πιθανό κτίσιμο της κρύπτης και του κυρίως ναού⁶⁶.

1665: κτίσιμο εσωνάρθηκα ως δυτική επέκταση του ναού.

1665 ή μετά: σύνδεση κρύπτης με βόρεια κόρδα μέσω του υπόγειου καμαροσκεπούς χώρου.

1726, Μάιος: ανάγλυφο με τρεις σταυρούς, τώρα ενσω-

ματωμένο σε αναληματικό τοίχο της μονής.

1913: τοιχογράφηση ή επιζωγράφηση (:) των τοιχογραφιών του νάρθηκα

δεκ. 1960: προσθήκη εξωνάρθηκα, υπερύψωση των στεγών και των τρούλων του καθολικού, επίχρση όψεων, κλείσιμο παραθύρων τρούλου κυρίως ναού, διαμόρφωση του τσιμεντένιου προπύλου του νάρθηκα.

Συμπερασματικά, το καθολικό της μονής Ευαγγελιστρίας Αλιάρτου είναι ένα από τα ελάχιστα διώροφα καθολικά της τουρκοκρατίας με υπόγεια κρύπτη ίσης σχεδόν έκτασης με το ναό, περιέχει ειδικές διατάξεις για απόκρυψη, επικοινωνία με τη βόρεια κόρδα και διαφυγή προς τον έξω της μονής χώρο, διαθέτει δύο τρούλους και χρησιμοποιεί spolia φανερώνοντας έτσι τις σημαντικές προθέσεις των κατασκευαστών του. Ταυτόχρονα, συμμετέχει στις ναοδομικές εξελίξεις της εποχής του και μμούμενο το πολύ σπουδαιότερο αντίστοιχο καθολικό της μονής Οσίου Σεραφείμ Δομπού Ελικώνος (τέλη 16ου-αρχές 17ου αι.), δείχνει την ακτινοβολία της μεγάλης μεσοβυζαντινής μονής του Οσίου Λουκά στην περιοχή του Ελικώνα.

⁶³ Το μεσοβυζαντινό θωράκιο ως πλάκα της Αγίας Τράπεζας, τα τέσσερα στηρίγματά της και το τμήμα θυρώματος ως υπέρθυρο στην είσοδο του νάρθηκα.

⁶⁴ Βλ. υποσημ. 35.

⁶⁵ Β. Σιδεράκη, «Το καθολικό της Ιεράς Μονής Ταξιαρχών στον

Πρόδρομο Βοιωτίας», *Διπλωματικές μεταπτυχιακές εργασίες 2001-2002, ΕΜΠ, Διατμηματικό Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών, Προστασία Μνημείων, Συντήρηση και Αποκατάσταση ιστορικών κτηρίων και συνόλων*, Αθήνα χ.χ., 84-94.

⁶⁶ Βλ. υποσημ. 15.

Ioannis A. Karatzoglou

THE KATHOLIKON OF THE EVANGELISTRIA MONASTERY AT HALIARTOS IN BOEOTIA

The Evangelistria monastery is located 12 km. southwest of Aliartos, in the northeast foothills of Mount Helikon, and has existed since at least the 17th century.

Today it has two courtyards, of which the original is the south, with two entrances. In the middle stands the katholikon and southeast of this the later chapel of St. George, on the site of an earlier one (Fig. 1). The katholikon comprises a domed naos and a vaulted narthex, of overall dimensions (excluding the sanctuary conch) 7.10×12.10 m. Added to the west side is a later exonarthex, through which the katholikon abuts the west wing of the monastery (Figs 2-3).

The church proper is of the rather rare variation of the plain two-pillar cross-in-square type, which is represented by eight Byzantine churches from the 11th to the 14th century and the katholikon of the post-Byzantine Amphikleia monastery (1755). The east corner bays are roofed with blind calottes, while the west ones with barrel vaults of ratio 1:2. The ratio of the width of the side aisle to the nave is 1:2.34, which means that the nave and therefore the dome is quite wide (diam. 2.40 m.) for the Ottoman period and for the relatively small katholikon. There is evidence that the date 1656 existed on the floor of the katholikon.

The narthex, which is dated 1665 by an inscription on its entrance (Fig. 2), is roofed in the middle by a blind half dome and at the sides by quarter domes on squinches (Figs 3, 6). The four squinches are of the "Byzantine" form, as in the main church of the Hosios Loukas monastery, the Soteira Lykodemos church and the Daphni monastery, that is a cloister vault cut diagonally and elevated slightly at the centre, so that the line of intersection of the two

semi-cylindrical surfaces describes a segment of circle and not an ellipse.

From the north side a stairway leads down under the naos where there is a three-aisled crypt roofed with three longitudinal vaults (Fig. 4). The central aisle has a complete sanctuary with three conches and two slit windows. The south aisle, which serves as an ossuary, has no conch and one window. The north aisle is windowless and has a hole in the ceiling (36×35 cm.), giving access to the prothesis of the naos. The crypt is comparable to that of the katholikon of the Hosios Serapheim Dobou monastery, on the south slope of Helikon (16th c.). Both crypts are the only full three-aisled crypts known to date under a post-Byzantine katholikon.

The west end of the north aisle of the crypt opens into an underground vaulted space (7.50×2.70 m.) with a hole in the roof at either end, 40×40 cm. at the south end and 62×60 cm. at the north, through which the crypt communicated by moveable stone slabs with the courtyard and the north cord respectively. Opened in the east wall of the space is a passage 0.60×1 m., which perhaps leads to a stream 50 m. east of the monastery (Fig. 5).

The two-storey arrangement, rare for the Ottoman period, and the secret passages for concealing valuables and for persons to escape, make the katholikon of the Evangelistria monastery almost unique.

Lying in the courtyard of the monastery are twenty three marble and stone architectural members (mullions, closure slabs, crosses, entablatures etc.) which suggest the existence of a Byzantine monastery on the same or a nearby site (Figs 7-8).

Translation by Alexandra Doumas